

**Structural Characteristics of Terminological Phrases
in the Ukrainian journalistic terminological system**

The article investigates structural characteristics of terminological phrases in the Ukrainian journalistic terminological system, provides the analysis of main terminological phrase models and suggests a set of particulars for special terminological phrases in general.

Keywords: journalistic term, terminological phrase, model, core and attributive element.

Майя Дзюба

АФІКСАЛЬНІ ЕПОНІМІЧНІ НАЙМЕНУВАННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ НАУКОВІЙ ТЕРМІНОЛОГІЇ

У статті проаналізовано словотвірні моделі афіксальних епонімічних термінів українських природничих терміносистем, з'ясовано їхню продуктивність.

Ключові слова: афіксальні епонімічні терміни, словотвірна модель, продуктивність.

Активізацію уваги лінгвістів до проблем термінології в останні десятиліття зумовлено, з одного боку, розширенням обсягів науково-технічної інформації, що приводить до зростання інформаційної ємності наукової термінології та її складу, з іншого боку, – процесом узаємопроникнення загальнонавчальної і термінологічної лексики. Мова науки „вносить істотні зміни в лінгвістичну модель світу, зумовлює динаміку розвитку мовної системи” [6, с. 10], загальнонавчальна мова, у свою чергу, стає підґрунтям для творення термінів.

Загальновідомо, що лексичне ядро термінології становлять повнозначні слова, які переважно є загальними назвами. Однак стійку традицію має також використання власних імен у спеціальній лексиці: у науковій, технічній літературі, у виробничій практиці вживаються терміни, до складу яких уходять власні назви – епоніми.

Проблеми епонімічних термінів різних мов у своїх дослідженнях торкалися Г. Беженар (французька медична термінологія), О. Лобач (німецька математична термінологія), М. Осадчук (англійська математична термінологія), О. Кочерга, Є. Мейнарович, Р. Микульчик (українська фізична термінологія). Окремі аспекти українських термінів відономастичного походження відображено в працях І. Волкової, М. Дмитрук, Ю. Карпенка, Л. Малевич, Б. Михайлишина, С. Овсейчик, І. Процик, Н. Цимбал та ін.

Значну частину масиву епонімічних спеціальних найменувань становлять афіксальні слова – однослівні терміни, до складу яких уходить корінь (який збігається з власною назвою) і афікс(и), переважно суфікс, зрідка префікс і суфікс. Ця група термінів не була об'єктом окремого дослідження, що зумовило вибір пропонованої теми.

Епонімічні терміни, утворені афіксальним способом, задовільняють основні вимоги до простих термінів – відповідність словотвірним моделям літературної мови, зокрема прийнятих у певній термінологічній системі, й уніфікованість форми термінів одного класифікаційного рівня. Зважаючи на те, що термін не лише іменує поняття, але й значною мірою відображає його зміст, „словотвірна структура для спеціальної лексики має особливе значення: використання одного дериваційного типу для утворення термінів одного класифікаційного ряду забезпечує побудову стрункої системи, у якій чітко простежуються відношення між термінами й легко створюються нові одиниці” [5, с. 4].

Як відомо, кожне похідне мотивоване слово являє собою двобічну мовну величину, що об'єктивується у взаємозв'язку словотвірної структури і словотвірного значення. В афіксальних словах словотвірна значення виражається наявним афіксом і відповідним типом твірної основи. Афікси, наділяючи терміни, до складу яких вони входять, єдиним значенням, тим самим виконують семантичну функцію. Як зазначав І. Ковалик, „хоч вважається, що правильно було б говорити не про окремо взятий афікс, а про значення всього словотвірного типу, проте навіть з окремим афіксом пов'язане певне значення” [2, с. 248].

Серед спеціальних одиниць, утворених від епонімів за допомогою афіксів, виокремлюємо групи термінів-іменників із суфіксами **-ість** та **-ізм**, які є продуктивними у загальнонавчальній мові загалом

та термінології зокрема (про це свідчать роботи відомих українських науковців О. Муромцевої [1983], Л. Полюги [1983], О. Стишова [2005] та ін.).

Епонімічні терміни з питомим суфіксом **-ість**, який здатний виражати значення узагальненої ознаки, властивості, абстрактного поняття, творяться морфологічним способом переважно від основи відповідних відепонімічних прикметників, які є компонентами складних термінів: *абелів, -ева, -еве* (Абелева група) → *абелевість*; *архімедів, -ова, -ове* (Архімедова спіраль) → *архімедовість*; *ермітовий, -ова, -ове* (Ермітова матриця) → *ермітовість*; *ліпшищів, -ева, -еве* (Ліпшищева умова) → *ліпшищевість* (мат.). Афіксальні терміни із суфіксом **-ість** можуть утворюватися безпосередньо від власної назви, якщо вона у своїй формальній будові має словотвірний елемент **-ов, -ев**, наприклад: *Марков* → *марковість*.

Епонімічні суфіксальні деривати абстрактної ознаки із суфіксом **-ість** можуть приєднувати префікс **не-** (*неархімедовість, немарковість* (мат.)), який „широко використовують у спеціальних відділах українського лексикону для уточнення термінологічних опозицій, наприклад, у математиці та фізиці: *неквадрат, некуб, нелишок, неодициця, непорожнеча тощо*” [1, 2007], проте у термінах, які ми розглядаємо, цей афікс представлений одиничними прикладами.

Афіксальні терміни із суфіксом **-ість** належать до тематичної групи на позначення якостей та властивостей предметів і явищ об'єктивної дійсності.

Здавня запозичений суфікс **-ізм** поширений в українській термінології і може приєднуватися до основ з найрізноманітнішою семантикою і з найрізноманітнішою формою [3, с. 24–26]. Епонімічні терміни із суфіксом **-ізм** виражають словотвірне значення узагальненої ознаки і функціонують такі спеціальні назви у багатьох природничих терміносистемах. Зафіксовані нами терміни структурного типу „*епонім+ізм*” творяться шляхом приєднання суфікса безпосередньо до власної назви (*Гальвані+ізм* → *гальванізм* (мед., фіз.), *Дальтон+ізм* → *дальтонізм* (мед., фіз.), *Ламарк+ізм* → *ламаркізм* (біол.), *Морган+ізм* → *морганізм* (біол.), *Мендель+ізм* → *менделізм* (біол.), *Нептун+ізм* → *нептунізм* (геол.), *Паркінсон+ізм* → *паркінсонізм* (мед.), *Плутон+ізм* → *плутонізм* (геол.)) тощо. Окремі деривати із суфіксом **-ізм** приєднують префікс **нео-**, наприклад, *неодарвінізм, неоламаркізм*, утворюючи мікромодель „*нео+епонім+ізм*”.

Афіксальні епонімічні терміни із суфіксами **-ізм** можуть належати до тематичних груп на позначення назв наукових концепцій, течій, симптомів і синдромів.

Своєрідну групу становлять епонімічні терміни структурного типу „*епонім+іан*” на позначення математичних функцій, операцій, перетворень тощо (*вронскіан, гамільтоніан, гауссіан, даламбертіан, лангражіан, лапласіан, максвеліан, якобіан*) та його варіант „*епонім+іан*”(а) на позначення графічних образів (*кассініана*). Однослівні епонімічні терміни цього типу функціонують як дублетні відповідники термінологічних словосполучень (наприклад, *гамільтоніан* = *функція Гамільтона*, *даламбертіан* = *оператор Даламберта*, *кассініана* = *крива Кассіні* тощо). У природничій термінології ця модель продуктивна лише для епонімічних термінів зі значенням „математична функція, операція, перетворення, пов'язана з особою, названою твірною основою”, тоді як у загальноживаній мові словотвірний тип із суфіксом **-іан(а)** використовується для визначення опосередковано, через прізвище видатної особи, сукупності творів літератури і мистецтва тощо, наприклад, *шевченкіана, франкіана, лисенкіана*, або ж суфікс **-іан(а)** може мати значення „події, пов'язані з особою, названою мотивованим словом”, наприклад, *колумбіана*.

Терміни із суфіксами **-он** (*бозон, реджеон, ферміон* (фіз.)) виникли як скорочені синонімічні варіанти до відповідних термінологічних словосполучень *частинка Бозе* (*Бозе-частинка*), *полюс Редже*, *частинка Фермі* (*Фермі-частинка*) за зразком такого перетворення в англійській мові (*boson – Bose-particle, reggeon – Regge pole, fermion – Fermi-particle*) внаслідок дії закону економії мовних засобів.

Крім того, виникнення цих одиниць спричинене тенденцією до творення термінів за готовими зразками – конкретними словотвірними моделями, які забезпечують функціонування термінів з передбачуваною аналогічною структурною семантикою, що сприяє системності термінології. Це можна простежити на прикладі творення епонімічних термінів *бозони* та *ферміон*. Термін *бозони* має значення „частинки або квазічастинки з нульовим або цілочисельним спіном; підкоряються статистичі Бозе-Ейнштейна. До них належать *фотон*, проміжні *бозони*, *глюони*, *гравітон*, а також складені частинки з парного числа *ферміонів*, наприклад, усі *мезони*, побудовані з кварка та антикварка, атомні ядра з парним числом *нуклонів*...” (виділення наше – М.Д.) [7, с. 46]. Як бачимо, епонімічні одиниці *бозони* та *ферміон* виникли як скорочений синонімічний варіант до відповідних термінологічних словосполучень за структурною моделлю неепонімічних термінів тієї самої класифікаційної групи.

Цікаво простежити побудову терміна цієї ж структурної моделі („епонім +он”) *померон* (синонім – *полюс Померанчука*) від епоніма *Померанчук*, українського за походженням прізвища. Для творення цієї спеціальної одиниці спершу було усічено основу власної назви *Помер/анчук* (відкинуто українські суфікси *-ан-чук-*), тоді до твірної основи, яка збігається з коренем, додано чужомовний суфікс *-он* за зразком структурно і семантично подібного епонімічного терміна *реджеон* (синонім – *полюс Редже*). В українську мову цей термін увійшов як запозичення з англійської і використовується для називання наукових об'єктів.

Суфікс *-ізацій(а)*, приєднуючись до власної назви, надає термінам-іменникам значення тривалої багатократної дії: *гальванізація* (від прізвища італійського фізіолога Гальвані (*Galvani*)) – „застосування постійного електричного струму низької напруги з лікувальною метою”; *пупінізація* (від прізвища американського фізика Пупіна (*Pupin*), серба за національністю) – „метод підвищення дальності передач телеграфних і телефонних повідомлень у лініях зв'язку за допомогою штучного збільшення їхньої індуктивності”; *франклінізація* (від прізвища американського вченого Франкліна (*Franklin*)) – „метод лікування електричним „тихим розрядом”, який продукується високовольтним генератором”; *фарадизація* (від прізвища англійського фізика М. Фарадея (*Faraday*)) – „метод лікувального й діагностичного застосування змінного струму низької частоти”. Терміни, утворені за моделлю „епонім + *-ізацій(а)*”, використовуються в тематичній групі назв методів у медицині та фізиці.

Структурна модель епонімічних термінів *бруцельоз* та *лейшманіоз* (мед.) має варіанти „епонім+л+оз” та „епонім+і+оз”, тому що утворені вони не безпосередньо від прізвищ науковців, а від назв відкритих ними організмів: *бруцела* (*Brucella*) від прізвища Брюс (*Bruce*) та *лейшманії* (*Leishmania*) від прізвища Лейшман. Суфікс *-оз* у згаданих епонімічних термінах виражає вказівку на їхню належність до групи інфекційних захворювань (поруч із термінами-неепонімами *ерсініоз*, *сальмонельоз*, *хламідоз* тощо). Так само за аналогією до неепонімічних термінів з суфіксом *-ом(а)* на позначення пухлин *аденома*, *ангіома*, *фіброма* (мед.) тощо утворився епонімічний термін *лейдигома* (синонім – *пухлина з клітин Лейдига*), що, з одного боку, підтверджує думку про те, що „афікс завжди включає термін у певну матрицю системи, тому семантичне навантаження його у зв'язку з цим інше, ніж у загальнонародній мові: конкретніше, чіткіше” [4, с. 167–168], з іншого боку, свідчить про потенційні можливості епонімів брати участь у термінотворенні нарівні зі словами-неепонімами.

Найпродуктивнішими моделями серед афіксальних епонімічних найменувань є моделі „епонім+іт(їт)” та „епонім+(ит)” на позначення назв мінералів і силікатів у геологічній термінології: *агриколіт*, *вардит*, *гетит*, *кюрит*, *мартенсит*, *олександрит*, *пентландит*, *перовскіт*, *танталіт*, *фаяліт*, *шеєліт* тощо. Варто зауважити, що при творенні найменувань за цією моделлю від власних назв немає однотипних морфологічних закономірностей поєднання основи з суфіксом: суфікс приєднується до основи епоніма без будь-яких змін: *анапайт* (*Анапа+їт*), *олександрит* (*Олександр+ит*), *фаяліт* (*Фаял+їт*); основа епоніма трансформується усіканням або накладанням на неї суфікса: *вернадит*, *вернадський* (*Вернадський+ит*), *вітерит* (*Вітерінг+ит*), *діаніт* (*Діана+їт*), *кімберліт* (*Кімберлі+ит*), *шеєліт* (*Шееле+їт*) тощо.

Окремі мінерали, які названі на честь українських видатних постатей, мають дещо видозмінену модель („епонім +віт (овіт)”: *тарасовіт* – від імені **Тараса** Шевченка, *лазаренковіт* – від прізвища Євгена Лазаренка. Оскільки в термінології за кожним словотвірним афіксом закріплене певне значення, складається помилкове враження, що українські за походженням номенклатурні назви *тарасовіт*, *лазаренковіт* утворено від Тарасов і Лазаренков, адже у європейських мовах на позначення найменувань мінералів і силікатів використовуються спеціальні одиниці, утворені за моделями „епонім+ит”, „епонім+іт(їт)” (у зв'язку з цим видаються доцільнішими найменування *тарасит*, *лазаренкіт*).

За моделями „епонім+ит”, „епонім+іт(їт)” утворено також терміни медицини: *гайморит* (із значенням „один з видів *синуситу*, запалення слизової оболонки навколоносових пазух (*гайморової порожнини*”)) *бартолініт*, *евстахіїт* за зразком термінів-неепонімів на позначення групи запальних процесів (*отит*, *стоматит* тощо).

Численною є група афіксальних епонімічних термінів, які позначають назви хімічних елементів і відповідають моделі „епонім+ій”: *берклій*, *галій*, *гафній*, *кюрій*, *нептуній*, *торій*, *фермій* тощо. Прикметно, що окремі одиниці цієї групи утворено від латинських назв, які мають сучасні відповідники, наприклад: *галій* – від латинської назви Франції Галлія (*Gallium*), *лютецій* – від латинської назви Парижа Лютеція (*Lutetia*), *рутеній* – від середньолатинського Рутенія, Русь (давня назва України (*Ruthenia*)).

Суфікс **-ик**, який традиційно використовується в термінології на позначення назв наук та їхніх галузей, може приєднуватися до епоніма, утворюючи модель „епонім+ик(а)” і позначати назву методу (*реджистика*).

Модель „епонім+ія” представлена численними епонімічними найменуваннями на позначення назв рослин в ботанічній номенклатурі: *вельвічія, глоксинія, камелія, магнолія, раувольфія, робінія, скополія* тощо.

Моделі „епонім+оїд(а)”, „епонім+аж” є непродуктивними серед епонімічних термінів і представлені одиничними найменуваннями (*гауссоїда* та *вольтаж*).

Епонімічні афіксальні терміни на позначення осіб використовують також рідко: *дальтонік* – „людина, яка хворіє на дальтонізм” (модель „епонім+ік”).

Серед афіксальних епонімічних термінів виокремлюємо дієслова на позначення групи дій та процесів: *гальванізувати, рентгенізувати*, утворені за моделлю „епонім+із-ува(ти)”.

Отже, афіксальні епонімічні найменування в українській термінології представлені 18 моделями (мікромоделями) в 11 тематичних групах. Аналіз моделей афіксальних епонімічних термінів та номенів дає підстави зробити висновок про те, що для цієї групи спеціальних одиниць характерні ті самі словотвірні форманти й моделі, що й для термінів-неепонімів. Це свідчить про потенційні можливості епонімів брати участь у термінотворенні нарівні зі словами-неепонімами.

ЛІТЕРАТУРА

1. Карпіловська Є. Приховані (згорнуті) та відкриті вибірні лексемні категорії: динаміка словотвірних маркерів / Є. Карпіловська // Sprachliche Kategorien und die slawische Wortbildung („Мовні категорії та слов'янське словотворення”). – Hildesheim – Zürich – New York : Georg Olms Verlag, 2007. – P. 45–59.
2. Ковалик І. Вчення про словотвір : Вибрані праці / І. Ковалик; упорядн. В. Грещук. – Івано-Франківськ; Львів : Місто НВ, 2007. – 404 с.
3. Муромцева О. Г. Розвиток лексики української літературної мови в другій половині XIX – на початку XX ст. / О. Г. Муромцева. – Х. : Вища школа, 1985. – 152 с.
4. Панько Т. І. Українське термінознавство / Т. І. Панько, І. М. Кочан, Г. П. Мацюк. – Львів, 1994. – 216 с.
5. Приймак О. О. Відномастичний словотвір у сфері термінології та номенклатури (на матеріалі кулінарної лексики) : автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Харків, 2003. – 16 с.
6. Симоненко Л. Актуальні проблеми сучасного українського термінознавства / Л. Симоненко // Українська термінологія і сучасність : зб. наук. праць. – К., 2009. – Вип. 8. – С. 9–15.
7. Тлумачний словник із фізики / М. О. Вакуленко, О. В. Вакуленко та ін. – К. : ВЦ „Київський університет”, 2008. – 767 с.

Maiya Dzyuba

Affixal eponymic names in Ukrainian scientific terminology

The paper analyzes the word-formation models of affixal eponymic terms of Ukrainian terminological system of natural science, proposes their productivity.

Keywords: affixal eponymic terms, word-formation models, productivity.